

Д60

3417-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

Додонова Віра Іванівна

УДК 141.7:330

**СОЦІАЛЬНА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ
ЯК ПРЕДМЕТ ПОСТНЕКЛАСИЧНОГО ДИСКУРСУ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2012

8403

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі філософії Донецького національного університету, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор,
Андрєєва Тетяна Олександрівна,
Донецький національний університет,
завідувач кафедри філософії.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
Карась Анатолій Феодосійович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, завідувач кафедри
філософії філософського факультету;

доктор філософських наук, професор
Култаєва Марія Дмитрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди,
завідувачка кафедри філософії;

доктор філософських наук, професор
Базалук Олег Олександрович
Київський університет туризму, економіки
і права, завідувач кафедри філософії і
соціальних наук.

Захист відбудеться 06 червня 2012 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 06 травня 2012 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Актуальність вивчення раціональності взагалі та соціальної раціональності зокрема обумовлена декількома факторами. Першим фактором є необхідність пошуку раціональних підвалів існування людства. Слід зазначити, що одним із парадоксів раціональності є ситуація, коли підсилення впливу гатю на підстави та розвиток світової цивілізації обертається абсолютно непередбачуваними, непрогнозованими наслідками. Так, активізація раціональних засад суспільного буття не лише не веде до вирішення глобальних проблем, насамперед екологічних, але, навпаки, їх породжує, що може прискорити фінал історії людства як такого. За умов індустріального суспільства раціональність виштовхує на периферію інші способи осягнення світу. Проте в останні десятиліття постіндустріальна цивілізація втягнулася в системну кризу, проявом якої став колапс раціональної свідомості. XX сторіччя призвело до нечуваного накопичення небезпечних пізнавальних результатів, „просвітницького невігластва”, до вченої сліпоти, коли науковці, захопившись прогресом у вирішенні загадок природи, не бачать загрози моральної деградації людей. Це відчувається в небезпечній орієнтації економічної поведінки на максимізацію досягнення результатів, у беззахисності масової та індивідуальної свідомостей перед маніпуляцією, у справжній навалі ірраціональних чинників у функціонуванні духовної сфери суспільства. Філософи розмірковують над тим, наскільки впливовими є раціональні фактори в порівнянні з нераціональними, ірраціональними на тлі функціонування суспільства. Очевидно, XXI сторіччя повинно стати часом винайдення нових підходів та шляхів розв'язання складних проблем суспільного розвитку людства.

Суть другого фактору актуальності полягає у відшукуванні нових та вдосконаленні усталених форм раціональної поведінки особистості. В постнекласичній соціальній раціональності суб'єкт соціальної дії витримує на собі „напругу суперечності” власного соціального становища. З одного боку, соціальні реалії сьогодення, які демонструють плюральність у розумінні соціальної реальності, децентричність об'єктивних і суб'єктивних світів, відсутність звичних лінійних зв'язків, причинно-наслідкових корелятивів, скептичне ставлення до єдиної істини позбавляють пересічну людину можливості випрацьовувати власну лінію нормативної поведінки. За таких умов змінюються ціннісні орієнтації та життєві смисли постсучасної людини, її поведінкові пріоритети рутинізуються та переміщуються до сфери повсякденності. З іншого боку, однією з характерних рис постнекласичної раціональності є констатація факту деміургічної ролі суб'єкта пізнання, діяльності, суб'єкта формування соціальних відносин, чим акцентовано увагу на конструктивній, активній ролі носія соціальних практик. У такий спосіб соціальна раціональність тісно пов'язана з пізнавальною рефлексивною

діяльністю соціального суб'єкта, оскільки існує в межах тих чи інших стратегій поведінки людини, й передбачає дискурс про соціальну раціональність як з контекстуальної, так і з практичної сторони.

Третій фактор загострює питання розумності чи нерозумності конкретних соціальних систем. Обговорення у філософській літературі проблеми доцільності соціального устрою відбувається завдяки постійному, розвиненому дискурсу, предметом якого стає аналіз наочного протиріччя між традиційною класичною моделлю наукового пізнання соціальних явищ та реальним механізмом функціонування соціуму в глобалізаційному вимірі постсучасності. На думку Ю. Габермаса, теорія суспільства та теорія раціональності обумовлюють одна одну, „проблема раціональності одночасно ставиться на метатеоретичному, методологічному та емпіричному рівнях”. Зосередившись на зв'язку раціональності з різними формами соціальної комунікації, Ю. Габермас загалом є оптимістом щодо ролі розуму в суспільній історії. Його найбільш послідовний критик Н. Луман, навпаки, вказує на обмеженість раціональності як принципу саморозгортання соціальних систем. Він акцентує увагу на аутопоезисних якостях суспільства як системи. Раціональність сьогодні усвідомлюється вже не як орієнтація на оптимальні форми життя, не постає як ідеал суспільства чи нормативна вимога, але пов'язується з множиною рівноцінних моделей суспільного устрою. Саме на засадах постнекласичної соціальної раціональності формується дискурсивний контекст пошуку параметрів гармонійних взаємин людини та світу як ціннісно-смыслового універсуму.

Стан розробленості теми. Проблема раціональності завжди була у фокусі уваги філософів від часів античності до сьогодення, однак тривалий час вона була розчинена в інших філософських проблемах. За основу було взято історико-філософську традицію розгляду проблеми соціальної раціональності, в якій використовуються основні положення видатних представників раціоналістичної філософії Нового часу та німецької класичної філософії.

Генезу ідеї раціональності у філософії простежували Н. Автономова, О. Анісов, П. Гайденок, П. Гуревич, Ю. Давидов, І. Касавін, Г. Левін, О. Леонтьєва, Н. Мудрагей, А. Новіков, М. Попович, К. Рутманіс, М. Розов, З. Сокулер.

Пошуком критеріїв раціональності й раціональних засад науки займалися І. Акчурін, У. Бартлі, О. Богомолов, Г. Жданов, Т. Кун, І. Лакатос, В. Ньютон-Сміт, Х. Патнем, К. Поппер, Б. Пружинін, Р. Рорті, С. Тулмін, П. Фейєрабенд.

Соціальні аспекти раціональності аналізували М. Вебер, І. Вайс, І. Вінкельман, М. Момзен, М. Ризебротт, К. Поппер, Ф. Тенбрук. Нову – комунікативну – раціональність розробляли К.-О. Апель, Ю. Габермас, А. Єрмоленко, М. Култаєва, О. Назарчук, І. Фарман.

Постсучасний філософський дискурс розглядає постнекласичну раціональність у трьох основних аспектах: раціональність як світоглядна

проблема; раціональність як аксіологічна проблема; раціональність мотивації діяльності соціального суб'єкта і специфіка його поведінки.

Комплексний характер дослідження соціальної раціональності обумовлює звернення до напрацьованих видатних теоретиків: К.-О. Апеля, У. Бека, П. Бергера, І. Валлерстайна, В. Вельша, Дж. Ватімо, М. Вебера, Ю. Габермаса, Е. Гідденса, В. Гьосле, Н. Еліаса, Е. Кастельса, Н. Лумана, Т. Лукмана, К. Мангейма, Ч. Тейлора.

Особливий внесок у дослідження соціальної раціональності зробили філософи постмодерністського та постструктуралістського напрямків З. Бауман, Ж. Бодріяр, Ф. Джеймсон, Ж. Дельоз, Ж. Лакан, Ж. Ліотар, П. Козловські, М. Фуко.

Розгляд питань соціальної раціональності в контексті постнекласичної раціональності як світоглядної та аксіологічної проблеми знаходимо в роботах О. Базалука, К. Делокарова, П. Гайденко, В. Стьопіна, В. Швирьова.

Специфіці соціальної раціональності в соціокультурному контексті особливу увагу приділяли А. Абдула, В. Давидов, Д. Карташов, І. Касавін, В. Лекторський, Н. Любченко, О. Петренко, В. Порус, В. Федотова.

Методологічні аспекти дослідження соціальної раціональності знайшли своє відображення в роботах Т. Андреевої, А. Богомолова, І. Гобозова, П. Гречки, І. Девятко, П. Йолона, Ю. Качанова, С. Кримського, В. Ляха, М. Мамардашвілі, Г. Носової, Б. Парахонського, М. Поповича, К. Райди, В. Судакова, О. Садохи, В. Стьопіна, В. Фадеева, О. Шоркіна.

Співвідношення ціннісних і цільових аспектів в межах соціальної раціональності вивчалися в роботах І. Богуславського, В. Козловського, М. Мойсеева, І. Розова, Б. Сівірінова. Проблема зв'язку науки й повсякденності, взаємозв'язок цінностей та науки досліджувалися в працях В. Горського, Г. Гребенькова, Л. Дротянко, Г. Заїченка, Г. Загороднюка, Т. Кумеди, Т. Суходуб.

Соціальна раціональність як синтез цілераціональності, ціннісної раціональності й раціональності діяльнісного підходу висвітлено в роботах Б. Асатріяна, В. Попова, В. Палагути, О. Плаксіної, О. Сергейчик, Б. Щеглова. Зв'язок соціальної дії, соціальної структури та логічної форми є предметом розгляду А. Ішмуратова, В. Навроцького, С. Кримського, М. Поповича.

Місце соціальної раціональності серед інших типів раціональності було предметом розгляду О. Леонтьєвої, П. Йолона, С. Кримського, І. Курова, Б. Парахонського, Н. Смирнової, В. Федотової, Л. Фішман, Г. Шнедельбаха.

Проблему співвідношення свободи й раціональності було досліджено в роботах С. Андроса, О. Нікіфорова, О. Черткової.

Специфіку раціональності модерну й постмодерну вивчали О. Білокобильський, В. Лук'янець, Л. Озадовська, О. Соболев. Процеси модернізації та раціоналізації суспільства та їх варіативність були досліджені

Г. Беме, Н. Бусовою, М. Вебером, І. Валлерстайном, Ю. Габермасом, М. Михальченком, П. Штомпкою, Ф. Фукуямою, В. Федотовою, Т. Яшук,

Розгляд соціальної раціональності з позиції синергетичної парадигми було здійснено в працях І. Добронравової, В. Воронкової, Л. Горбунової, В. Лутая, О. Музики, М. Ожевана, І. Предборської. Заслужують на увагу дослідження у сфері конструктивістського моделювання соціального світу І. Касавіна, В. Лекторського, Б. Поруса, М. Присяжнюк, С. Цоколова, І. Ясавєєва.

Постнекласичні концепції єдності розуму знаходять своє відображення в дослідженнях О. Бахтіярова, І. Бойченка, В. Кізіми, Ф. Лазарева. Постнекласична соціальна раціональність у ракурсі габітуальної раціональності стає предметом розгляду Л. Бевзенко, Г. Гутнера, О. Гомілко, І. Кісляківської. Соціокультурні постнекласичні практики знаходяться в фокусі розгляду В. Аршинова, О. Астаф'євої, В. Буданова, Л. Киященко, Л. Рижко.

Проблеми трансформації соціуму в Україні та філософської рефлексії суспільного буття були розглянуті в працях В. Андрущенка, В. Беха, Є. Бистрицького, А. Бичко, І. Бичка, В. Кременя, М. Михальченка, О. Нельги, С. Пролєєва, З. Самчука, В. Табачковського, Н. Хамітова. Втілення соціальної раціональності в інституціях громадянського суспільства розглядається в творах О. Горбаня, А. Дергачова, В. Ільїна, Б. Замбровського, І. Кального, А. Карася, В. Коцюбинського, Б. Кухти, О. Лазоренко, М. Мокляка, М. Недашківської, І. Паська, Я. Паська, В. Полохала, П. Рябчука, А. Слюсаренка, С. Сухачова, М. Ткаченка, В. Шамрай, Л. Шкляра, Г. Щедрової, І. Хмелька.

Постсучасний етап розробленості проблеми соціальної раціональності відрізняється, з одного боку, розмаїттям підходів та інтерпретацій, а з іншого – потребує на цілісну теорію раціональності, яка б слугувала підґрунтям цих підходів. Дисертація претендує на всебічний розгляд постнекласичного дискурсу соціальної раціональності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планом науково-дослідницької роботи кафедри філософії Донецького національного університету, в межах держбюджетної теми „Філософські виміри сучасної соціальної реальності” (державний реєстраційний номер 110U004200), що виконується на замовлення Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України. Тема дисертації затверджена Вченою радою Донецького національного університету (протокол № 3 від 27 лютого 2009 року).

Об'єктом дослідження є соціальна раціональність.

Предметом дослідження є постнекласичний тип соціальної раціональності.

Метою дослідження є відтворення філософського дискурсу соціальної раціональності постнекласичного типу.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних **завдань**:

- обґрунтувати методологію дискурс-аналізу для дослідження соціальної раціональності;
- здійснити лінгво-семантичний аналіз поняття раціональність;
- проаналізувати сучасний дискурс щодо визначення раціональності;
- розкрити зміст соціальної раціональності;
- проаналізувати місце соціальної раціональності серед інших типів раціональності;
- розглянути соціальну раціональність у динаміці її розвитку від класичної до постнекласичної;
- з'ясувати суть процесу раціоналізації в становленні соціальної раціональності;
- проаналізувати фактори формування соціальної раціональності постнекласичного типу;
- дослідити характерні особливості суб'єкта діяльності в постнекласичній соціальній раціональності;
- відбити зміст соціальної раціональності в статичі як синтезу дискурс-позицій;
- окреслити постнекласичні візії проблеми єдності розуму;
- здійснити філософську рефлексію мудрості як модусу постнекласичної раціональності.

Методи дослідження. Основою методології дисертації слід визнати *метод дискурс-аналізу*, який дозволяє на основі аналізу філософських текстів інтерпретувати явище соціальної раціональності як процес, коли один і той самий смисл тексту може мати певну кількість варіантів об'єктивізації та набуває можливості свого прояву в формі дискурсивних практик. Дискурс-аналіз надав можливість простежити історичну динаміку феномену раціоналізації суспільного життя, всебічно описати його основні ознаки. Завдяки епістемологічній деконструкції існуючих понять, концепцій, теорій, парадигм вдалося виокремити основні дискурс-позиції щодо розуміння соціальної раціональності постнекласичного типу.

Методологічними принципами, які корелюються з методологією дискурс-аналізу, є смисловий *поліфонізм* як гармонійне багатозвуччя ідей, *діалогізм* як створення смислового простору співіснування думок, *когнітивна евристика*, яка сприяє (завдяки аксіологічному навантаженню постнекласичної раціональності) ефективності соціальних трансформацій.

У роботі були використані філософські та наукові методи та підходи. Зокрема, особливу роль у розгляді соціальної раціональності постнекласичного типу відіграли *діяльнісний* та *соціологічний* підходи, за допомогою яких розуміння раціональності винесено за суто гносеологічні межі та спрямовано до праксеології, що дозволило побачити постнекласичну соціальну раціональність як комплексний феномен, в якому провідну роль відіграє суб'єкт соціальної дії.

Змістовні характеристики соціальної раціональності в дисертації розкрито за допомогою *аксіологічного, синергетичного, герменевтичного, тоталогічного, інтервального* підходів, які характеризують соціальну раціональність постнекласичного типу як нелінійну, багатогранну, суперечливу.

Для висвітлення спектру значень раціональності в дисертації використувався *лінгво-семантичний аналіз*.

Серед загальнонаукових методів варто згадати *системний підхід*, використання якого дало змогу виявити соціально-філософські аспекти проблеми раціональності, простежити її еволюцію, розглядаючи усі найпоширеніші форми прояву соціальної раціональності в історичному досвіді – від класичної до постнекласичної.

Широке застосування в дослідженні знайшов *компаративістський метод* у його порівняльно-історичній версії, завдяки якому вдалося порівняти прояви соціальної раціональності класичного, некласичного, постнекласичного типів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в соціально-філософській рефлексії постсучасного етапу еволюції соціальної раціональності. В дисертації:

вперше:

- запропоновано нову концепцію соціальної раціональності в межах філософського знання як такого типу раціональності, що характеризує зміст і спрямованість соціальних відносин в єдності кількісних і якісних вимірів, і може розглядатися як норматив, основа гармонії і доцільності людської діяльності;

- розширено розуміння змісту соціальної раціональності та її складових. Соціальна раціональність репрезентує себе в трьох аспектах: у *поведінковому аспекті*, коли оцінюється логічність, рефлексивність, цільовідповідність повсякденної поведінки людей; у *інституціональному аспекті*, коли йдеться про узгодженість, упорядкованість, ефективність функціонування соціальних інститутів; у *соціетальному аспекті*, коли йдеться про „розумність суспільного устрою”;

- доведено, що соціальна раціональність змістовно розгортається у двох вимірах – у статичі та динаміці. З позиції статичного виміру постнекласична соціальна раціональність, яка характеризується поліваріантністю, строкатістю, децентричністю, репрезентується в роботі через спектр наступних дискурс-позицій: „соціальна дія”, „відмова від гранднартивів”, „аксіологічні пріоритети”, „соціосинергетика”, „соціальне управління”, „комунікативна раціональність”;

удосконалено:

- поствеберівське уявлення про інституціалізацію соціальної раціональності та раціоналізацію суспільних відносин. Доведено, що початок процесу раціоналізації відбувався в царині релігійного світогляду шляхом

корекції етичних імперативів, що сприяло докорінній переорієнтації соціальної поведінки індивідів. В епоху модерну процес раціоналізації набув тотального характеру, охоплюючи а) соціальний простір, б) соціальний час, в) людську тілесність, г) соціальні цінності, д) соціальну структуру, е) систему управління тощо;

– розуміння суб'єкта діяльності в класичній, некласичній, постнекласичній філософській традиції. Доведено, що суб'єкт соціальної дії в постнекласичній соціальній раціональності розуміється, з одного боку, як активний втілювач постсучасних соціальних перетворень, а з іншого – як об'єкт маніпуляцій завдяки активному впливу дискурсу;

отримали подальшого розвитку:

– концепція про класичний, некласичний та постнекласичний типи раціональності шляхом конкретизації її у сфері соціального. При цьому панівними формами соціальної раціональності класичного типу є філософські та релігійні системи, утопії як образи належного; некласичного типу – соціологія як наука про суспільство та політичні ідеології; постнекласичного типу – дискурс, що складається з політичних, соціологічних, філософських ідей;

– теза про те, що найбільш автентичною методологією для вивчення соціальної раціональності постнекласичного типу є дискурс-аналіз та аналіз дискурсу, що розуміється як єдність мово-світу, мово-дії і способу конструювання соціальної реальності;

– висновки поширеної у філософській літературі дискусії про сутність і зміст раціональності, визначення якої тяжіють до однієї з двох позицій – критико-рефлексивної та нормативно-критеріальної. Обґрунтовується думка, що між цими позиціями не можна проводити жорсткої лінії, вони повинні існувати в „режимі” принципу додатковості;

– положення про те, що акценти в раціоналізації за доби постнекласики зміщуються з рівня макросоціальних процесів на рівень індивідуальної поведінки особистості, що проявляється в наданні пріоритету ціннісно-раціональній дії над доцільно раціональною, у вивільненні інтересів окремого індивіда із загальних інтересів соціальної групи, в зростанні свободи вибору та відповідальності за свої вчинки, в диференціації ціннісних сфер суспільства, у спілкуванні в „режимі” діалогу культур;

– положення про те, що підвалинами формування соціальної раціональності постнекласичного типу, які значним чином вплинули на її зміст та особливості функціонування слід вважати наступні фактори: глобалізацію, інформаційну революцію, філософські доробки постмодерністів, особливості розвитку постнекласичної науки;

– розуміння того, що постнекласична соціальна раціональність є плюральним складним утворенням, яке характеризується нелінійністю розвитку соціальних процесів, значною ризикогенною складовою, габітуальною єдністю

свідомого, безсвідомого та тілесного, колажем раціональних, нераціональних, ірраціональних чинників;

– положення про те, що людству в межах глобального соціуму доцільно звернутися до концепту мудрості як модусу раціональності, завдяки якому уможливорюється продуктивне, аксіологічно забарвлене функціонування людини та ціннісно-смыслового універсуму в постсучасну епоху.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вони розширюють можливості подальшого соціально-філософського осмислення постнекласичної раціональності. Поліваріантність підходів до аналізу постнекласичного суспільства ґрунтується на вивченні розвиненого дискурсу можливих сценаріїв його розбудови. Соціальна раціональність як рефлексія та підстава суспільних перетворень, безумовно, потребує подальшого дослідження та вдосконалення її форм. Концепт соціальної раціональності можна використовувати не тільки для соціологічного аналізу постсучасного суспільства, але й для розробки певних футурологічних сценаріїв, стратегій і програм розвитку.

Одержані в дисертації висновки слід розглядати як світоглядно-методологічні засади конкретних досліджень у сфері соціальної антропології, політології, лінгвістики, філософії науки тощо.

Основні теоретичні положення та висновки можуть бути використані при читанні навчальних курсів „Соціальна філософія”, „Соціологія”, „Філософія науки”, „Політична філософія”, „Філософська антропологія” для студентів філософських факультетів вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, практичні висновки та рекомендації, викладені в дисертації, обговорювалися на засіданнях і наукових семінарах кафедри філософії Донецького національного університету, на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, а саме: Всеукраїнській науково-теоретичній конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України „Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука” (Запоріжжя, 2001); Міжнародній науковій конференції до 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка „Людина – Світ – Культура” (Київ, 2004); регіональній науковій конференції „Філософсько-етична спадщина Г.С.Сковороди і духовний світ сучасної людини” (Донецьк, 2007); II Міжнародній науково-практичній конференції „Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави і громадянського суспільства” (Одеса, 2008); Міжнародних „Ждановських читаннях” (Ростов-на-Дону, Росія, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті” (Ялта, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції „Філософська антропологія: Культура. Раціональність. Комунікація” (Донецьк, 2009); Міжнародній науково-теоретичній конференції до 200-річчя з дня народження М.В.Гоголя „Філософія мови: текст, образ,

реальність” (Суми, 2009); круглому столі „Шляхи підвищення рівня політичної культури студентів та курсантів вищих навчальних закладів” (Донецьк, 2009); Міжнародній науково-практичній конференції „Національна філософія в контексті сучасних глобальних процесів” (Мінськ, Білорусь, 2010); XII Міжнародній науковій конференції „Львівські читання-2010” (Київ, 2010); регіональній науковій конференції „Філософія у сучасному світі” (Донецьк, 2010); Міжнародній науковій конференції „Наука у сучасному суспільстві” (Шахти, Росія, 2011); Міжнародній науковій конференції „Філософські виміри сучасної соціальної реальності” (Донецьк, 2011); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ” (Запоріжжя, 2011); Другій Всеукраїнській науково-практичній конференції „Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта” (Донецьк, 2011).

Публікації. Основні положення, ідеї і висновки дисертаційної роботи оприлюднені у 37 публікаціях, з них 1 – одноосібна монографія, 20 – статті в наукових фахових виданнях з філософських наук, 16 – тези конференцій.

Кандидатська дисертація на тему „Політична свідомість: сутність, структура, сучасні тенденції розвитку (соціально-філософський аналіз)” була захищена в 1997 році. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської не використовуються.

Структура роботи зумовлена специфікою її предмету та логікою розкриття теми, а також метою та головними завданнями дисертаційного дослідження. Дисертація складається із вступу, шістьох розділів, що вміщують двадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел (645 найменувань). Загальний обсяг дисертації становить 464 сторінки, основна частина – 406 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, проаналізовано ступінь розробленості проблеми раціональності, визначено об’єкт, предмет, мету, завдання дослідження та зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, наведено положення, що претендують на наукову новизну та виносяться на захист, продемонстровано теоретичну і практичну цінність одержаних результатів, зафіксовано форми апробації результатів дослідження, визначено структуру й обсяг дисертаційної роботи.

У **першому розділі** – „**Методологічні підстави дослідження раціональності**” – за допомогою дискурс-аналізу досліджено зміст поняття раціональність, реконструйовано дискурс визначення поняття раціональність у вітчизняній та зарубіжній традиції.

У підрозділі 1.1. – „*Раціональність у фокусі лінгво-семантичного аналізу*” – подано спектр значень поняття раціональність у різних мовах. Якщо в західноєвропейських мовах похідні від ratio поняття означають таку розумність, в основі якої знаходяться певні дискретні форми, то в слов'янських мовах спостерігається розчинення цього смислу в більш широкому значенні „розуму взагалі”, що стає причиною багатьох дискусій про зміст поняття „раціональність”. Вдаючись до історико-філософських джерел, у дисертації відтворено дискурс взаємодії понять розсудок, розум та раціональність. Переважна більшість дослідників схиляється до отождолення змісту цих понять за деякими винятками. Так, наприклад, В. Катасонов чітко протиставляє розум і раціональність. На його думку, предикат „раціональне” тяжіє, швидше, до наукового знання, в той час як „розум” охоплює „більш широку культурну сферу”, „раціональність” є поняттям гносеології, а не онтології. Н. Мудрагей, навпаки, в тлумаченні раціонального розрізняє онтологічний і гносеологічний аспекти. В онтологічному плані раціональне розглянуто як предмет, явище, дію, в основі яких лежить закон, формоутворення, правило, порядок, доцільність; у гносеологічному – як логічно обґрунтоване, теоретично усвідомлене, систематизоване універсальне знання предмету. О. Леонтєва вважає, що „раціональність” наближається до „розсудку” як передумови розуму. Це, насамперед, характеристика суб'єкт-об'єктних взаємин, предикат відношень „людина-світ”. Цей предикат має місце лише в результаті застосування людиною однієї зі своїх здібностей – розсудку. Незважаючи на поліваріантність підходів до розуміння раціональності, це поняття використовується переважно для характеристики атрибутивної здібності людини, яка полягає у свідомому ставленні до світу.

У підрозділі 1.2. – „*Дискурс-аналіз як метод вивчення феномену раціональності*” – з'ясовано зміст поняття дискурс, його взаємодію з поняттями текст і контекст. У дисертації дискурс використовується як метод реконструкції основних понять, як спосіб хронологічної фіксації подій із тлумаченням повідомлень, що висловлюють їх учасники, утворюючи топик дискурсу. Враховуючи, що дискурс є об'єктивно існуючою, вербально-знаковою побудовою, яка супроводжує процес соціально значущої взаємодії людей, він завжди „закарбовує” в собі взаємодію, діалог. Аналізуючи дискурс, необхідно враховувати семіотичні, діяльнісні, онтологічні, політичні, соціокультурні аспекти, які є взаємодією персонального, соціального й культурного знання, цінностей, ідентичності. Дискурс постає ще й знаряддям дій, здатних трансформувати саму соціальну реальність. Дискурси – це інструменти соціальних дій будь-якої спільноти, вони (інструменти) можуть використовуватись як лінгвістичні знаряддя тотальних або локальних перетворень соціальної дійсності. Дискурс, за В. Лук'янцем, це мово-світ, моводія та спосіб конструювання соціальної реальності.

Поняття „дискурс” і „раціональність” пов’язані не лише полісемантичністю, нечіткістю, історичною мінливістю, а й більш глибоким змістовним зв’язком. Проблема раціональності має декілька „зрізів”, серед яких можна назвати наступні: 1) ставлення людини до світу, яке являє собою теоретико-пізнавальний, гносеологічний зріз; 2) соціокультурний зріз проблеми, коли раціональність розглядається як ментальність, тобто особливий стиль мислення представників тієї чи іншої соціальної групи; 3) проблема раціональності має свій онтологічний зріз, яким є дискурс. Основу дискурсу складає певна знакова структура, яку робить цілісністю суб’єкт дискурсу, його об’єкт, місце, час, інші обставини. При цьому така структура завжди залишається відкритою, оскільки завжди існує ймовірність появи нових відомостей про процес продукування цієї структури.

Соціокультурна дійсність – це надскладна грибниця різноманітних дискурсів. Оскільки дискурс-аналіз базується на метафорі „соціокультурна дійсність – це текст”, остільки соціокультурна дійсність постає перед дослідником як літературний текст перед читачем, літературним критиком, герменевтом. Ця базова метафора означає, по-перше, що соціокультурна дійсність є продуктом взаємодії неозорої розмаїтості соціальних практик; по-друге, що ця дійсність є буттям, яке може бути якимось прочитане, витлумачене, зрозуміле.

У підрозділі 1.3. – „Тонкощі концептуальної дискусії щодо визначення раціональності” – описано те проблемне поле, в якому розгортається сучасний дискурс визначення раціональності. Зазначено, що в філософії існують два основних підходи, до яких тяжіють усі існуючі визначення раціональності: нормативно-критеріальний та критико-рефлексивний. Згідно з першим з них раціональність тлумачиться як образ мислення й дій, що характеризується адекватністю, ефективністю, логічністю, цілевідповідністю, рефлексивністю. Згідно з другим підходом раціональність розуміють як розумне прагнення до адекватних рішень із використанням релевантної інформації та надійних принципів міркувань у вирішенні абстрактних теоретичних і практичних проблем.

Визначаючи раціональність, необхідно дотримуватися принципу додатковості, бо тонкощі концептуальної дискусії щодо дефініції раціональності свідчать про штучну розведеність названих полюсів та пануючу тенденцію до визначення раціональності в дусі плюралізму. Дефініція, яка зможе поєднати в собі вимоги нормативно-критеріального та критико-рефлексивного підходів є такою: раціональність є можливістю досягнути розумом об’єктивно загальне, особливим процесом оволодіння думкою, буттям, особливою розмірністю свідомої діяльності, рухом мислення за „логікою буття” (О. Леонтьєва). Істотним моментом є понятійність раціональності, тобто здатність відображати світ в абстрактно-ідеальних сутностях і моделях. Разом з тим раціональність – не лише абстрактно-логічний, але й соціокультурний

феномен, що може бути застосований як до форм і способів мислення, так і до людської діяльності й поведінки.

У другому розділі розглянуто „Місце соціальної раціональності серед типів раціональності”.

Підрозділ 2.1. – „Варіанти типології раціональності та проблема виокремлення соціальної раціональності” – присвячено огляду існуючих варіантів типологізації раціональності, кожний з яких не претендує на абсолютну повноту й готовий до діалогу, компромісу і критики. В умовах постнекласики визнано неконструктивність розуміння й уявлення монолізму щодо самої раціональності. Поява поняття „тип раціональності” вказує на потребу в характеристиці не лише науки, але й інших галузей людської діяльності як раціональних, на прагнення до раціоналізму в широкому смислі цього слова як здібності розуму до досягнення цілісного феномену соціального життя. Сучасне розуміння раціональності ґрунтується не лише на дефініціях цього поняття, але й на визнанні розмаїття типів раціональності, кожен з яких не може претендувати на статус розуму. Серед існуючих підстав типологізації слід назвати світогляд епохи (Н. Автономова), відповідність суспільно-економічній формації (П. Йолон, С. Кримський, Б. Парахонський), пануючу методологію (В. Попов, Б. Щеглов), співвідношення цілі й цінностей (М. Вебер), прозорість („закрита” й „відкрита раціональності” К. Поппера), протиставлення сущого й належного (В. Хьосле), самокритика й самоідентифікація розуму (К.-О. Апель) тощо. Таке розмаїття варіантів типологізації раціональностей свідчить про те, що раціональність слід розглядати і як соціокультурний феномен, що має складну внутрішню структуру. Раціональність повинна фіксувати, відображати й оцінювати існуючі форми соціальної організації.

Серед типів раціональності, що виникають внаслідок виокремлення на зазначених підставах, особливе місце належить соціальній раціональності, яка характеризує діяльнісний аспект проблеми. Концепт „соціальна раціональність” вказує, що раціональність є не тільки сферою пізнання, але й переломлюється в царині соціального, тобто в самій соціальній раціональності виокремлюються раціональність свідомості та раціональність діяльності (В. Швирьов). Іншими словами, термін „раціональність” охоплює як раціональність свідомості (й пізнання), так і раціональність реальної практичної дії.

Соціальна раціональність фіксує не стільки соціальну детермінацію раціонального мислення, скільки характеризує людську поведінку та інтерсуб’єктивні стосунки. Зважаючи на це, раціональними можуть бути й відносини між членами конкретного суспільства, його інститутами та соціальний порядок загалом. Із соціально-філософських позицій соціальну раціональність можна розглядати: 1) як раціональну форму самої практики культурного освоєння реальності людиною, тобто як розумну людську діяльність; 2) як генезу самої ідеї раціональності в історії людської свідомості.

Соціальна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість соціальних відносин в єдності кількісних і якісних вимірів і може розглядатись як норматив, основа гармонії та доцільності людської діяльності. Соціальна раціональність розглянуто на трьох рівнях: а) на рівні повсякденної діяльності, коли ми оцінюємо логічність, рефлексивність, цільовідповідність повсякденної поведінки людей; б) на інституціональному рівні, коли йдеться про узгодженість, впорядкованість, ефективність функціонування соціальних інститутів; в) на соціетальному рівні, коли оцінюється розумність суспільного устрою, адекватність та відповідність розвитку соціуму законам історичного процесу. До кола проблем соціальної раціональності входять: проблема суб'єкта; проблема діяльнісної активності особистості; цільовідповідність; „відкрита” й „закрита” раціональності; свобода; цінність; раціональні та нераціональні чинники прийняття рішень; проблема ефективності управлінських рішень; оптимальна узгодженість дії соціальних інститутів, що складає певний соціальний порядок; соціальні технології; соціальне прогнозування. Концепт „соціальна раціональність” використовується, насамперед, для характеристики пізнавально-перетворювальної діяльності людини та, відповідно, для опису внутрішньої логіки функціонування соціальних систем. Саме за такого підходу важливу роль відіграють ступінь і способи адекватного сприйняття соціальними індивідами навколишнього середовища та власної діяльності з урахуванням їх світоглядних настанов, цільових орієнтирів і пізнавальних можливостей.

Підрозділ 2.2. має назву „*Критерії періодизації соціальної раціональності*”. У сучасній філософії існує декілька підходів до періодизації науки й духовної культури, раціональності та суспільного розвитку. Згідно з одним з них еволюція типів раціональності описується за допомогою концептів „премодерн-модерн-постмодерн”. Усі три поняття „обертаються” навколо французького слова „moderne”, яке перекладається як „новітній”, „сучасний”. Слід зазначити, що модель „премодерн-модерн-постмодерн” має переважно соціокультурне навантаження. Аналізуючи діяльність суб'єкта наукового пізнання, спрямовану на постійне зростання й поглиблення об'єктивно-істинного знання, В.Стьопін охарактеризував етапи еволюції науки як „класику”, „некласику”, „постнекласику”. При цьому кожний з етапів описано схемою „суб'єкт-засоби-об'єкт”, відрізняючись глибиною рефлексії, модифікацією когнітивно-методологічних засобів, соціокультурних норм і цілей. Класика й некласика у філософії хронологічно передують класичній, некласичній та постнекласичній науці. Тобто йдеться про різні підстави типологізації зазначених концептів, про різні сфери їх застосування.

Еволюцію наукової раціональності від класичної через некласичну до постнекласичної розглянуто як критерій періодизації соціальної раціональності. При цьому постає питання про увідповіднення схеми „класика-некласика-постнекласика” зі схемою „премодерн-модерн-постмодерн”. Класичний тип

філософування розпочинається з Сократа, Платона, Арістотеля, включає Середні віки та Новий час, досягає свого апогею в німецькій класичній філософії (зокрема в системі Гегеля), після чого піддається критиці Л. Фейєрбахом і К. Марксом. Класичний тип наукової раціональності припадає на Новий час і репрезентований Г. Галілеєм, І. Кеплером, І. Ньютоном, Ф. Беконом, Р. Декартом, Б. Спінозою тощо. Концепт „премодерн” описує духовний стан середньовіччя. Епоха модерну також сягає Нового часу.

Некласична філософія починається з переоцінки всіх цінностей Ф. Ніцше, А. Шопенгауером. До некласики слід віднести „філософію життя”, позитивізм, екзистенціалізм, прагматизм, структуралізм, феноменологію, герменевтику (з середини XIX до кінця 70-х років XX століття). Некласичний тип наукової раціональності починається з 1898 року (відкриття радіоактивного випромінювання). Видатними представниками некласичної науки є Н. Бор, Л. де Бройль, В. Гейзенберг, А. Ейнштейн Дж. Уотсон, Ф. Крик, В. Йогансон. Модерн, таким чином, охоплює собою як класичний, так і некласичний типи наукової раціональності.

Епоха „пост” (постмодернізм, постнекласика) у філософії починається з роботи Ж. Ф. Ліотара „Стан постмодерну: Трактат про знання” (1979 р.). Постнекласика в науці виокремлюється в останній чверті XX століття (синергетика, антропний принцип). З ними збігаються й часові межі постмодерну. Тобто лише в цьому випадку ми маємо відповідність трьох вимірів раціональності: філософії, науки, культури.

Деталізації наведеної вище концепції присвячено наступний, **третій розділ дисертації – „Динамічний вимір соціальної раціональності”**.

Зокрема в *підрозділі 3.1. – „Сутнісні ознаки соціальної раціональності класичного типу”* – наголошено на тому, що цей тип раціональності є віддзеркаленням субстанційної раціональності, якій притаманна розробка суспільного ідеалу в межах релігійних та філософських систем. Для класичного типу соціальної раціональності істотним є винесення критерію розумності суспільного устрою за межі самого суспільства. І релігія, і філософія єдині в тому, що оцінка ступеня раціональності соціальних відносин відбувається шляхом порівняння їх з універсальними законами розвитку Всесвіту. Вищим критерієм у релігійних системах стає Бог як втілення світового духу, у філософських системах – прихований від емпіричного пізнання Абсолют. В обох випадках Розум набуває ознак субстанції. Репрезентують такий підхід філософські концепції Платона, Арістотеля, неоплатоників, теологічна концепція Фоми Аквінського. В епоху Відродження виникає соціальне проектування у формі утопій як ще одна складова класичної соціальної раціональності. Значний внесок у розвиток цього типу соціальної раціональності зробили представники Просвітництва, запропонувавши ідею природного права, теорію суспільного договору та ідею соціально-історичного прогресу. У філософії Гегеля всі принципи Просвітництва знаходять своє

теоретичне втілення та вдосконалення і класична модель раціональності досягає повної рефлексивної осмисленості.

У *підрозділі 3.2.* – „Процес раціоналізації та інституціалізації соціального” – з’ясовано сутність процесу соціальної раціоналізації. На основі аналізу творчих доробків М. Вебера доведено, що істотними ознаками раціоналізації стають зростання свободи й відповідальності, вивільнення інтересів окремого індивіда із загальних інтересів соціальної групи. Парадоксальним є той факт, що спочатку раціоналізація пов’язується саме з релігійною сферою життя суспільства, потім виходить у лоно соціального, уособлюючись у типах соціальної дії. Саме релігійна раціоналізація шляхом корекції етичних імперативів сприяла докорінній переорієнтації соціальної поведінки індивідів.

Ю. Габермас виокремлює два процеси раціоналізації. Раціоналізація „знизу” означає розбудову розвиненої інфраструктури суспільства, яке опинилося під тиском модернізації. „Знизу” виникає перманентний примус до адаптації. Раціональна інституціалізація підпорядковує окрім економіки все нові сфери життя: армію, систему освіти, охорону здоров’я, сім’ю. Раціоналізація „зверху” означає появу ідеологій як цілісних систем легітимації інтересів та панування великих соціальних груп. Обидва напрямки раціоналізації врівноважують, обумовлюють і підсилюють один одного. Раціоналізація привносить у життя людини й суспільства чимало позитивних моментів. Її результатом певною мірою можна вважати соціальну рівність, раціональну суспільну організацію праці, високий стандарт життя та інші досягнення західної цивілізації. Разом з тим раціоналізація має і зворотний бік, бо раціоналізуються, за М. Фуко, соціальний час, соціальний простір, людська тілесність, соціальні цінності, соціальна структура, система управління. Все це призводить до шаленого тиску на індивідуальність з боку соціальних інститутів. За таких умов зростає роль керованої свідомості, з’являються тотальні політичні ідеології, а раціональність перетворюється на гіперраціональність.

У *підрозділі 3.3.* – „Розвиток та особливості соціальної раціональності неklasичного типу” – з’ясовано зміст і сутність неklasичної соціальної раціональності, для якої характерним є подолання натуралістичного розуміння суспільства, розуміння того, що суспільство, свідомість, культура є менш уречевленими, ніж це розумілося в класичній соціальній раціональності. Подолання класики розпочинається зі зміни співвідношення між ідеєю жорсткої об’єктивності законів суспільного розвитку й діяльністю суспільної і масової свідомості. Виокремлення типу раціональності обумовлено взаємодією у структурі «цілі-засоби». Так, для класичного типу характерним є примус як форма впливу на індивідуальну свідомість. Для соціальної раціональності неklasики за мету постає оптимізація соціального процесу. Доведено, що основними субстратами неklasичної соціальної раціональності слід вважати

політичні ідеології та науку про суспільство – соціологію. В підрозділі проаналізовано негативні аспекти надмірної раціоналізації суспільних відносин – тоталітарні ідеології, „макдональдизація” багатьох сфер суспільного життя, історичні переваги та прорахунки Модерну.

У розділі 4 проаналізовано „Детермінанти формування постнекласичної соціальної раціональності”.

У підрозділі 4.1 – „Значення глобалізації та інформаційної революції для становлення соціальної раціональності постнекласичного типу” – доведено, що саме ці фактори спричинили появу принципово нового типу соціальної раціональності, відмінного від класичного й некласичного інваріантів. Феномен глобалізації можна визначити як процес становлення єдиного взаємозалежного світу, в якому фактори глобального порядку не тільки скріплюють колись роз’єднані фрагменти, а й перетворювальним чином впливають на них. Формуванню інформаційного суспільства передувало п’ять інформаційних революцій: 1) поява у первісної людини мови; 2) поширення писемності; 3) винахід друкарства; 4) застосування електричної апаратури для швидкісної передачі всіх видів інформації і знань (телеграф, радіо, телебачення); 5) використання комп’ютера, створення трансконтинентальних комунікаційних мереж.

П’ятий прояв інформаційної революції є докорінним переворотом у системі виробництва, який зумовлений вивільненням могутнього організаційного потенціалу комп’ютерних технологій. Людство ввійшло в епоху промислового виробництва інформації. Цій стадії розвитку суспільства притаманні наступні характеристики: по-перше, воно безпрецедентно рухоме, позбавлене міцних відносин і основ; по-друге, для нього характерною є зміна самої природи соціальної реальності, яка орієнтована на пріоритет комунікаційних відносин, на рух символів, на ігрову складову людського існування; по-третє, руйнація стійких уявлень, на зміну яким приходять віртуальна реальність та ілюзії, що її супроводжують. В інформаційному суспільстві світ постає перед людиною як калейдоскоп різних структур, рівнів, проєкцій, знаків і мовних практик.

У підрозділі 4.2. – „Постмодернізм та його вплив на формування соціальної раціональності постнекласичного типу” – з’ясовано основні характеристики постмодернізму, які вплинули на формування постнекласичної соціальної раціональності.

Найважливішим моментом цього філософського напрямку є застосування деконструкціоністської методології, в межах якої формується особлива логіка „палеонімії/щеплення”. Постмодерністи доводять, що принцип центрації духовної еволюції цивілізації на будь-якій її історично конкретній ситуації є метафізичною декларацією. Суть цього принципу полягає у штучній привілеїзації однієї з історично конкретних ситуацій духовної еволюції і визнанні цієї ситуації як такої, що однозначно задає наступній еволюції

монолінійний „маршрут”. Подолання принципу центрації може відбутися завдяки принципу плюральності, тобто забезпеченню варіантів перспектив існування без єдиного об'єднуючого центру, однією з форм організації якого є ризом. Постмодернізм виробляє власну модель бачення реальності, яка ґрунтується на атрибутивній хаотичності та семіотичній артикульованості. Він формує специфічні ідеали, норми опису та пояснення світу, рефлексивно осмислені в наратології.

На постнекласичну соціальну раціональність мають вплив такі риси постмодернізму як радикальне дистанціювання від усіх форм монізму, уніфікації, тоталітаризму думки. Замість цього пропонуються ідеї множинності та багатозначності, гетерогенності й конкурентного плюралізму.

Підрозділ 4.3. – „Зміст та характерні особливості постнекласичної науки” – присвячений аналізу постнекласичної науки, якій притаманні наступні принципи: 1) принцип контекстуальності; 2) принцип людиновимірності; 3) принцип антропності; 4) принцип інтерсуб'єктивності знання й процесу пізнання; 5) принцип діалогічності; 6) принцип рефлексії (Л. Бевзенко).

Парадигмальною теорією постнекласичної науки постає синергетика, центральною ідеєю якої є оцінка самоорганізації як універсальної якості матерії. Синергетика вивчає процеси самоорганізації, стихійно-спонтанного структурогенезу нелінійних відкритих систем. Вона вказує на готовність будь-якої системи до появи нового, до значного розгортання незначних флуктуацій у макроструктуру, до швидкого нелінійного росту. Процес розвитку поєднує в собі дивергентні тенденції (тенденції до підвищення різноманітності) та конвергентні тенденції (тенденції до їх згортання). Саме синергетичний стиль мислення є синтезом позитивних елементів детерміністичної і модальних картин світу.

Три імперативи постнекласичної науки – суб'єкт, цінність, істина – існують в єдності та спрямовують наукові пошуки в соціальне річище. Можна закидати постнекласиці надмірний суб'єктивізм, але постнекласична наука не тяжіє до наративів, а постає, як системне знання, яке намагається відшукати істину. Раціональність, що виникає в культурі ХХІ століття, називають диспутаційно-діалогічною. Її особлива відмінність полягає в тому, що вона не закриває шлях зворотний до причинності, не перебиває канали інтуїтивним осяянням, ціннісному баченню світу. Це раціональність, в якій континуально-відображувальні та лінійно-дискретні коди переробки інформації виростають один з одного, а не витісняють один одного за принципом „або-або”.

Постнекласичній науці притаманні поступове стирання меж між науковими та позанауковими формами знання; домінація мовленнєвих проблем; відсутність єдиної істини; трансформація ідеалу ціннісно-нейтрального дослідження, що передбачає включення аксіологічних факторів до пізнавальних положень; ускладнення об'єкту наукового дослідження.

У п'ятому розділі – „Статичний вимір соціальної раціональності постнекласичного типу” – наголошено на тому, що постнекласична соціальна раціональність окрім динамічного може бути розглянута у статичному аспекті. При цьому дискурс постнекласичної соціальної раціональності подано у вигляді спектру основних дискурс-позицій.

У *підрозділі 5.1.* – „Дискурс-позиція: «соціальна дія»” – обґрунтовано той факт, що соціальна дія є основним способом функціонування соціальної раціональності. Навколо одичного акту соціальної дії, як навколо ядра, обертається все розмаїття „соціального”, включаючи раціонально організовані інститути соціального порядку. Теорія соціальної дії (М. Вебер, Т. Парсонс, А. Шюц, П. Бурдьє) намагається дати відповідь на питання про детермінацію соціальної раціональності. Аналіз соціальної дії дозволяє виокремити об'єктивні та суб'єктивні компоненти індивідуальної поведінки (мікрорівень), суспільного устрою (макрорівень), а також самої соціальної теорії. Проблема соціальної дії, яка є квінтесенцією індивідуального рівня розвитку соціальної раціональності, дещо по-іншому продемонструвала себе в постнекласичних дослідженнях, а саме фактами активізації конструктивістського начала висвітлення людської діяльності, новітніми технологіями маніпуляції людиною та суспільством, габітуальною складовою свого змісту.

У *підрозділі 5.2.* – „Дискурс-позиція: «відмова від гранднаративів»” – йдеться про нову ідеологічну ситуацію в постсучасному соціумі. Іронічне ставлення до гранднаративів, до принципу центрації, неоднозначна оцінка модерну з його помилками та надбаннями сприяли появі цілого спектру ідеологій. Взаємодію між ідеологіями сьогодні коректно описати поняттям „ідеологічний дискурс”, який розвивається у двох напрямках: з одного боку, це лінія дистанціювання й полеміки з опонентами, що підсилює напруженість у суспільстві, з іншого боку, це напрямок устанавлення контактів між сумісними ідеологіями, що сприяє зближенню й навіть перейманню теоретичних і програмних положень. Постнекласичне суспільство існує у стані „калейдоскопу ідеологій”.

Підрозділ 5.3. – „Дискурс-позиція: «аксіологічні пріоритети»” – присвячено аналізу аксіологічної складової у структурі постнекласичної раціональності. Раціональне ставлення людини до світу не заперечує необхідності усвідомлення нею своєї діяльності як значущої, необхідної, такої, що у своєму змісті містить не тільки прагматичні аспекти, а й насичену ціннісним змістом складову. Той докорінний поворот, що визрів у ціннісній свідомості, свідчить про інтуїтивне незадоволення надмірною раціоналізацією суспільних відносин, де суб'єкт „розчиняється” і втрачає власну самобутність. Порівнюючи антиматеріальні, нематеріальні та постматеріальні цінності, можна дійти висновку, що останні спрямовані на комунікацію, на діалог, на розуміння того, що вони мають загальнолюдський характер. Особливої забарвленості цій ситуації надає проблема вибору та відповідальності за себе й

за Іншого. Спрямованість на суб'єктивне задоволення від праці, від власної участі в суспільному та особистому житті відкривають аксіоцентричну епоху розвитку людства, що визначається глибиною та повнотою людського смислу. Постматеріальні цінності потребують розвинутої соціальної уяви, мудрості протистояти способу життя, який формувався століттями.

У *підрозділі 5.4.* – „*Дискурс-позиція: «соціальна синергетика»*” – йдеться про сутність і зміст синергетичного підходу, який перебуває у фокусі доробків Л. Бевзенко, І. Добронравової, І. Предборської. Характерною рисою постнекласичної раціональності є остаточне зникнення міждисциплінарних кордонів. Знання, що були отримані в галузі природничих наук, екстраполюються на соціальну реальність. Соціосинергетика є результатом впровадження в соціологічні та філософські дискурсивні практики синергетичних схем означування реальності. Застосування принципів синергетики дозволяє досліджувати якісні зміни в суспільстві на основі врахування взаємовідносин як між зовнішніми, так і внутрішніми факторами впливу, між раціональними та ірраціональними діями людей. Ці фактори закладають певний потенціал непередбачуваності, ірраціональності, непрогнозованості в процесі суспільного розвитку.

У *підрозділі 5.5.* – „*Дискурс-позиція: «соціальне управління»*”, – доведено, що сутнісною складовою соціальної раціональності є сфера соціального управління. В сучасній теорії соціального управління виокремлюють дві основні моделі вироблення управлінських рішень: раціональну та дискурсивну. Дискурсивне управління базується на глибинній корекції мово-світу людини й суспільства. Дискурс постає інструментом впливу на аксіологічну сферу життя соціуму, а отже, й засобом конструювання соціальної реальності. Маніпулюючи дискурсом, можна будувати моделі для зображення типів нелінійних середовищ, таких, як свідомість, несвідоме, культура, соціум, історія. Саме тому дискурсивна модель соціального управління є пріоритетною в умовах плюральності, невизначеності, стохастичності, ризикогенності, випадковості, нелінійності суспільного розвитку.

У *підрозділі 5.6.* – „*Дискурс-позиція: «комунікативна раціональність»*” – простежено теоретичний шлях від цілераціональності до комунікативістики, що уособлюється творчістю Ю. Габермаса, К.-О. Апеля, А. Єрмоленка, М. Култаєвої. Еволюція в розумінні концепту діяльності, а ширше практики, від предметно-матеріальної до духовно-практичної спричинила поворот до людино- та персоноцентруючого напрямку в розумінні раціональності. Зрощування теоретичної і практичної філософії призвело до появи концепту „комунікативна раціональність”, яка в німецькій постметафізичній традиції ототожнюється з соціальною раціональністю постнекласичного типу. У смисловому фокусі розгляду знаходиться єдність культури, соціуму та людської індивідуальності. В межах цієї дискурс-позиції

обговорюються питання обумовленості людської свідомості не лише зовнішнім світом, а й комунікацією, діалогом, дискурсом; розробляються імперативи універсалістської етики, як основи майбутнього життя людства. Концепція комунікативної раціональності розрахована на розуміння як фундаментальний спосіб людського буття, що передбачає проєктивне ставлення до дійсності, спрямовує, спонукає суб'єктів до активної соціальної дії.

У шостому розділі – „Проблема єдності розуму та множинності раціональностей у постнекласичному дискурсі” – окреслено проблемне поле сучасних філософських дискусій з приводу цього питання.

Так, у *підрозділі 6.1.* – „Концепція перехідного розуму як постмодерністська відповідь на проблему множинності раціональностей” – розглянуто постмодерністський варіант, що репрезентований концепцією „перехідного розуму”. Автор цієї концепції В. Вельш пропонує досягти єдності розуму шляхом переходу між типами раціональностей. Перехідний розум – це та підстава, на якій можливим видається поєднання різних типів раціональності. Він не обмежується поруч-стоянням, тобто враховуються постнекласичні тенденції існування знання, суспільства, що характеризуються нелінійними зв'язками. Перехідний розум: 1) єдиний у його множинності; 2) активний; 3) такий, що наводить „мости” між різними типами раціональності; 4) мудрий, який оберігає ціле в горизонті незбагненого; 5) толерантний, який зберігає інше, зберігаючи одиничне.

У *підрозділі 6.2.* – „Єдність розуму в українській постнекласиці” – відтворено постнекласичний варіант єдності розуму в межах тоталогічного, інтервального, холистичного, монадологічного, психонетичного, габітуального підходів. Засновник тоталогічної концепції В. Кізіма застерігає від розуміння тотальності в її вульгарному смислі, тобто як „панування цілого над частиною”. Тоталогія – це постнекласичне філософське вчення про тотальність як особливу цілісність, що, трансформуючись, є водночас такою ідентичністю в собі, в якій усі просторові й часові варіації процесу постають формоутвореннями одного й того самого, мають характер оновлення. Тотальність розуміють як таку єдність, що водночас саморозгортається й самозберігається, залишаючись ідентичною собі. Центральним пунктом тоталогічної концепції є прагнення реабілітувати цілісність людського розуму в межах тотальності.

У монадологічній концепції, яку запропонував І. Бойченко, історія постає цілісністю, але такою цілісністю, що складається з множини великих, середніх та малих історичних індивідів: цивілізацій, формацій, історичних культур, етносів, спільнот, осіб.

Похідною від тоталогії концепцією, в якій також порушено питання про єдність розуму, є психонетика О. Бахтіярова, в якій він намагається втілити тоталогічну методологію в площину практичної психології.

За Л. Бевзенко, постнекласична раціональність за своєю суттю є габітуальною. Постнекласичні системи відрізняються здатністю до самоорганізації, відкритістю частини цілому, умовністю їх розрізнення й симетричністю у взаємній детермінації. Проблема цілісності постнекласичної раціональності осмислюється як співвідношення свідомого, несвідомого та тілесності, іншими словами – розуму, душі й тіла. Постнекласичний габітус намагається довести, що не тільки свідомість, але й душа, й тіло стають рівноправними гравцями в процесі моделювання ситуації і вироблення практичних інтенцій.

Разом з тим поряд з постсучасними концепціями в межах постнекласичного дискурсу відбувається своєрідна реабілітація класичних філософських підходів, повернення до традиції, інтеграція досягнень наукового й позанаукового (філософського, релігійного, естетичного) знання в концепті мудрості, про що йдеться в *підрозділі 6.3. – „Мудрість у постнекласичній раціональності”*. Сфера мудрості – це сфера „інакше-можливого” й належного, того, як повинно жити людство у своїй наступності, яким імперативам слідувати, на що орієнтуватися. Мудрість – це вистраждане знання, яке не лише втримує напруження єдності розуму, але й підсилює велике нашарування емоційних переживань. Модус мудрості відповідає потребі в розумовій діяльності вищого ґатунку, яка б – на відміну від раціональності епохи Модерну – була відповідальною за всі наслідки своєї діяльності в масштабах ціннісно-сміслового універсуму.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки всьому викладеному вище та з огляду на лінгво-семантичний аналіз поняття „раціональність”, опис існуючих типологізацій останнього, історико-філософську ретроспективу та виокремлення основних позицій дискурсу соціальної раціональності, можна зробити наступні висновки.

У найзагальнішому вигляді раціональність розуміють як атрибутивну здатність людини, що полягає у свідомому ставленні до світу. Етимологія *ratio* сягає своїми коренями латинської і давньогрецької мови, де в значенні цього слова увагу було акцентовано на мірі, обчислюваності, розрахунку, калькульованості, на кількісному аспекті будь-чого.

У філософії існують два підходи, до яких тяжіють всі існуючі визначення раціональності: нормативно-критеріальний та критико-рефлексивний. Згідно з першим підходом раціональність розуміють як образ мислення та дій, що характеризується адекватністю, ефективністю, логічністю, цільовідповідністю, рефлексивністю. Згідно з другим – раціональність є розумним прагненням до адекватних рішень із використанням релевантної інформації та надійних принципів міркувань у вирішенні абстрактних теоретичних і практичних проблем. Тонкощі концептуальної дискусії щодо дефініції раціональності

свідчать про штучну розведеність названих полюсів та пануючу тенденцію до визначення раціональності в душі плюралізму.

Раціональність є можливістю досягнути розумом об'єктивно загальне, особливим процесом оволодіння думкою, буттям, особливою розмірністю свідомої діяльності, рухом мислення за "логікою буття". Істотним моментом раціональності є її понятійність, здатність людини відображувати світ в абстрактно-ідеальних сутностях і моделях. Раціональність – це абстрактно-логічний і, водночас, соціокультурний феномен, що може бути застосований як до форм і способів мислення, так і до людської діяльності та поведінки. Концепція раціональності також повинна фіксувати, відображувати й оцінювати існуючі форми соціальної організації.

Оскільки раціональність онтологізує себе, насамперед, у смислах, текстах, словах, остільки найбільш автентичним методом її теоретичного осягнення є дискурс-аналіз, який передбачає відтворення цілісного спектру позицій, які можна уявити у вигляді "віяла", де найрізноманітніші думки зосереджуються на єдиній точці – на предметі самого дослідження. Згідно з класичним визначенням дискурс – це зв'язний текст в його сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними, психолінгвістичними та іншими факторами, а також мова, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, мова, занурена в життя. Дискурс – це мово-світ, мово-дія та спосіб конструювання соціальної реальності. Як вербально артикульована форма об'єктивації змісту свідомості дискурс регулюється домінуючим у певній соціокультурній традиції типом раціональності.

Сучасне розуміння раціональності ґрунтується не лише на дефініціях цього поняття, але й на визнанні розмаїття типів раціональності, кожний з яких не може претендувати на статус розуму, але виявляє здатність до діалогу, компромісу та критики. Серед існуючих підстав типологізації слід назвати світогляд епохи (Н. Автономова), відповідність суспільно-економічній формації (П. Йолон, С. Кримський, Б. Парахонський), пануючу методологію (В. Попов, Б. Щеглов), співвідношення мети й цінностей (М. Вебер), прозорість (закрита й відкрита раціональності К. Поппера), протиставлення суцього й належного (В. Хьосле), самокритика та самоідентифікація розуму (К.-О. Апель) тощо.

Серед типів раціональності, що виникають внаслідок виокремлення на зазначених підставах, особливе місце належить соціальній раціональності, яка відбиває діяльнісний аспект проблеми. Соціальна раціональність – це тип раціональності, що характеризує зміст і спрямованість соціальних відносин в єдності кількісних і якісних вимірів і може розглядатися як норматив, основа гармонії та доцільності людської діяльності.

Соціальна раціональність може бути розглянута на трьох рівнях: а) на рівні повсякденної діяльності, коли ми оцінюємо логічність, рефлексивність, цільвідповідність повсякденної поведінки людей; б) на інституціональному рівні, коли йдеться про узгодженість, впорядкованість, ефективність

функціонування соціальних інститутів; в) на соціальному рівні, коли оцінюється розумність суспільного устрою, адекватність та відповідність розвитку соціуму законам історичного процесу.

Підґрунтям для аналізу будь-якого типу раціональності є наукова раціональність як найбільш розвинута й автентична інституціональна форма раціональності як такої. Еволюцію наукової раціональності від класичної через некласичну до постнекласичної розглянуто в роботі як підставу для періодизації соціальної раціональності. При цьому постає питання про відповідність схеми “класика-некласика-постнекласика” зі схемою “премодерн-модерн-постмодерн”. Незважаючи на відсутність збігів у хронології наукової, філософської та соціальної раціональностей, все ж таки можна простежити загальну логіку, згідно з якою ці етапи змінюють один одного. Основним надбанням проведеного дослідження є ідея історичного розвитку соціальної раціональності відповідно до поставлених у кожному історичному епоху цілей і вироблених для їх досягнення засобів.

Сутність процесу соціальної раціоналізації полягає (окрім калькульованості) у вивільненні інтересів окремого індивіда від загальних інтересів соціальної групи. Саме зростання свободи й відповідальності стають центральними ознаками раціоналізації. Разом з тим раціоналізація має і зворотний бік, бо раціоналізуються соціальний час, соціальний простір, людська тілесність, соціальні цінності, соціальна структура, система управління, що призводить до шаленого тиску на індивідуальність з боку соціальних інститутів. За таких умов зростає роль керованої свідомості, з'являються тотальні політичні ідеології, а раціональність перетворюється на гіперраціональність.

Процес соціальної раціоналізації характеризується рухом від класичної раціональності, якій притаманна розробка суспільного ідеалу в межах релігійних та філософських систем (утопії), до некласичної, яка інституціоналізується в політичних ідеологіях та в науці соціології, і далі – до постнекласичної, яка знаходить свій прояв у дискурсі.

На становлення постнекласичної соціальної раціональності вплинули трансформації постнекласичної науки, сутнісними ознаками якої є: зміна характеру наукової діяльності, що обумовлено революцією в засобах одержання та зберігання інформації; поширення міждисциплінарних досліджень і комплексних дослідницьких програм; підвищення значення економічних і соціально-політичних факторів і цілей; зміна самого об'єкта дослідження – відкриття систем, що саморозвиваються; включення аксіологічних факторів до складу пояснювальних пропозицій; використання у природознавстві методів гуманітарних наук. Парадигмальною теорією постнекласичної науки постає синергетика, яка в дослідженні реальності акцентує увагу на цілісності як такій через поняття холізму. Відкриття людиномірних систем, що саморозвиваються привело до відкриття “антропного

принципу”, який разом із синергетикою став своєрідною “візитною карткою” постнекласики.

Постнекласичній соціальній раціональності притаманні, з одного боку, тенденції подальшої раціоналізації, що виникли в некласиці, а з іншого боку, усвідомлення їх обмеженості й необхідності подолання негативних наслідків партикуляризації “інструментального розуму” (Г. Горкгаймер). Соціальна раціональність постнекласичного типу за мету має формування ціннісно-імперативного ставлення до світу, що досягається маніпулятивними засобами. Етична напруженість між цілями й засобами знімається диспутативно-комунікативними практиками.

Виникнення постнекласичної соціальної раціональності не є випадковим. Вона постає закономірною реакцією на “розчарування в розумі”, на неспроможність класичної та некласичної раціональності запропонувати ефективні заходи для вирішення глобальних проблем людства, на невизначеність соціальних перспектив. Лавиноподібні зміни, що стали наслідком глобалізаційних процесів і комп’ютерної революції, зробили соціальний світ занадто складним, що вимагає нового, більш адекватного типу раціональності. Відповідь на ці виклики дає, з одного боку, постмодернізм як протестна форма філософування, а з іншого – постнекласична наука.

Основними дискурс-позиціями як складовими постнекласичного дискурсу соціальної раціональності є:

по-перше, дискурс-позиція “соціальна дія”, в якій відбувається обговорення соціологами раціонального характеру соціальної дії як одиничного акту соціальних практик з виходом на проблему визначення її об’єктивних і суб’єктивних детермінант, на протиріччя між життєвим світом і системою, на проблему раціонального вибору рішень і вчинків, на проблеми конструювання соціальної реальності та габітуальної раціональності;

по-друге, дискурс-позиція “відмова від гранднартивів”, у якій під впливом постмодернізму переусвідомлюється місце й роль ідеологій. Іронічне ставлення до гранднартивів, критика принципу центрації, неоднозначна оцінка модерну з його помилками та надбаннями призвели до нової ідеологічної ситуації в постсучасному соціумі;

по-третє, дискурс-позиція “аксіологічні пріоритети”. Гіперраціоналізація та панування інструментального розуму, в якому переважають прагматичні й утилітарні настанови, усвідомлюються як тупиковий шлях розвитку, у зв’язку з чим на особливу увагу заслуговує інкорпорація у зміст соціальної раціональності ціннісного аспекту;

по-четверте, дискурс-позиція “соціальна синергетика”. Виклики й ризики постсучасного суспільства обумовлюють спроби описати соціум за допомогою синергетичної методології. В межах постнекласичного дискурсу розгортається дискусія про переваги та недоліки соціосинергетики як теорії саморозгортання складних соціальних систем, що історично саморозвиваються;

по-п'яте, дискурс-позиція “соціальне управління”. Квінтесенцією соціальної раціональності є сфера соціального управління, яка останнім часом зазнала суттєвої трансформації. Новітні технології впливу на соціальну реальність свідчать про величезні можливості дискурсу як способу конструювання реальності та маніпулятивних практик у корегуванні базових цінностей соціуму, про втручання в соціальне безсвідоме й навіть у генетичну передачу спадкової інформації з метою досягнення контролю над поведінкою людини;

нарешті, по-шосте, дискурс-позиція “комунікативна раціональність”. Зрощування теоретичної і практичної філософії приводить до появи концепту “комунікативна раціональність”, який у німецькій постметафізичній традиції ототожнюється із соціальною раціональністю постнекласичного типу. В межах цієї дискурс-позиції обговорюються питання обумовленості людської свідомості не лише зовнішнім світом, а й комунікацією, діалогом, дискурсом; розробляються імперативи універсалістської етики як основи майбутнього життя людства.

Незважаючи на те, що плюральність є якістю постсучасного соціального світу, протягом усієї історії людство йшло до усвідомлення ідеї єдності розуму як єдності культури. Критикуючи раціоналістичний монополізм, постнекласика розробляє декілька альтернатив вирішення проблеми співвідношення партикульованих раціональностей і єдиного розуму. Постмодерністський варіант репрезентований концепцією “перехідного розуму” В.Вельша, в якому єдність розуму досягається шляхом переходу між типами раціональностей. Власне, постнекласичний варіант розробляється в межах синергетичного, тоталогічного, інтервального, холістичного, монадологічного, психонетичного, габітуального підходів.

Постсучасний світ, який уявляється як ціннісно-смісловий універсум, важко осмислюється розпорошеним за типами раціональностей розумом. У межах постнекласичного дискурсу відбувається своєрідна реабілітація класичних філософських підходів, повернення до традиції, інтеграція досягнень наукового й позанаукового (філософського, релігійного, естетичного) знання в концепті мудрості. Мудрість – це модус раціональності, якому притаманне етико-рефлексивне ставлення до світу, поєднання розуму й совісті, екзистенційних та екологічних цінностей, органічний синтез Істини, Добра і Краси, в якому реалізується ідеал Духовності. Саме тому з мудрістю як способом осягнення світу варто пов'язувати найближче майбутнє людства.

**Основні положення дисертаційного дослідження
викладено в таких публікаціях автора:**

Монографія:

1. Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності: Монографія / В.І. Додонова; ДонНУ. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2011. – 340 с.

Статті у фахових наукових виданнях:

2. Додонова В.І. Політизація духовної сфери суспільства як фактор збагачення політичної свідомості / В.І. Додонова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2000. – Випуск 6. – С. 88-94.

3. Додонова В.І. Творчість як конструктивний спосіб пізнання / В.І. Додонова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2001. – Випуск 6. – С. 85-96.

4. Додонова В.І. Проблема взаємозв'язку наукової та позанаукової форм пізнання у творчій спадщині В.І. Вернадського / В.І. Додонова // Ноосфера: [збірник філософських праць]. – Випуск 3. – Донецьк: ДонНТУ, 2003. – С. 51-57.

5. Додонова В.І. Нові тенденції розвитку науки в епоху глобалізації / В.І. Додонова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2003. – Випуск 15. – С. 66-74.

6. Додонова В.І. Наука і глобалізація / В.І. Додонова // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2004. – Випуск 1(4). – С. 51-57.

7. Додонова В.І. Про особливості розвитку постнекласичної науки на зламі тисячоліть / В.І. Додонова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2004. – Випуск 12. – С. 85-89.

8. Додонова В.І. Лінгво-семантичний аналіз поняття „раціональність” / В.І. Додонова // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2009. – Випуск 7(10). – С. 77-85.

9. Додонова В.І. Дискурс як засіб конструювання соціальної реальності / В.І. Додонова // Вісник Національного авіаційного університету. Серія „Філософія. Культурологія”: [збірник наукових праць]. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту „НАУ-друк”, 2009. – № 2(10). – С. 142-146.

10. Додонова В.І. Концепція перехідного розуму Вольфганга Вельша / В.І. Додонова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2010. – Випуск 25. – С. 132-138.

11. Додонова В.І. До формування концепту „соціальна раціональність” / В.І. Додонова // Ноосфера і цивілізація. – Донецьк: ДонНТУ, 2010. – Випуск 8-9(11). – С. 87-94.

12. Додонова В.І. Поняття „текст”, „контекст”, „дискурс” в логіко-лінгвістичній традиції / В.І. Додонова // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2010. – Випуск 24. – С. 102-108.

13. Додонова В.І. Глобалізація, інформатизація, постмодернізація як фактори формування постнекласичної соціальної раціональності / В.І. Додонова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2011. – Том 24 (63). – № 3-4. – С. 185-192.

14. Додонова В.І. Роль та значення феномену релігійної раціоналізації у формуванні соціальної раціональності / В.І. Додонова // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: ІПШІ МОНУ і НАНУ, 2011. – № 4. – С. 80-85.

15. Додонова В.І. Про тонкощі концептуальної дискусії щодо сутності раціональності у сучасному філософському дискурсі / В.І. Додонова // Практична філософія: Науковий журнал. – 2011. – № 3. – С. 15-22.

16. Додонова В.І. Соціосинергетика як провідна тенденція розвитку соціальної раціональності постнекласичного типу / В.І. Додонова // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2011. – Випуск 2. – С. 265-274.

17. Додонова В.І. Про сутність та зміст соціальної раціональності / В.І. Додонова // Гілея: науковий вісник: [збірник наукових праць]. – 2011. – Випуск 49 (№7). – С. 249-255.

18. Додонова В.І. Постнекласичні обрії соціальної раціональності / В.І. Додонова // Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження. – К.: ЦГО НАН України. – 2011. – № 25. – С. 105-117.

19. Додонова В.І. Мудрість як модус постнекласичної раціональності / В.І. Додонова // Гілея: науковий вісник: [збірник наукових праць]. – К., 2011. – Випуск 47 (№5). – С. 227-234.

20. Додонова В.І. Про сутність і зміст соціальної раціональності некласичного типу / В.І. Додонова // Ноосфера і цивілізація. – Випуск 10-11(12). – Донецьк: ДонНТУ, 2011. – С. 120-127.

21. Додонова В.І. Відмова від гранднаративів як сутнісна ознака соціальної раціональності постнекласичного типу / В.І. Додонова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя: ЗДІА, 2011. – Випуск 44. – С. 75-80.

Статті в інших виданнях та тези конференцій:

22. Додонова В.І. Виховання культури мислення як основа формування державницького мислення / В.І. Додонова // Ідеологія державотворення і суспільствознавча наука: Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченій 10-річчю незалежності України, (31 травня 2001 р., м. Запоріжжя). – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 249-252.

23. Додонова В.І. На шляху до нової раціональності / В.І. Додонова // Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка): Матеріали Міжнародної наукової конференції „Людина – Світ – Культура” (20-21 квітня 2004 р., м. Київ). – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 219-221.

24. Додонова В.І. До питання про гносеологічну позицію Г.С.Сковороди / В.І. Додонова // Філософсько-етична спадщина Г.С. Сковороди і духовний світ сучасної людини: Доповіді і повідомлення регіональної наукової конференції (21-22 листопада, 2007 р., м. Донецьк). – Донецьк: ДонНТУ, 2007. – С. 64-66.

25. Додонова В.І. Нові тенденції розвитку науки в умовах глобалізації / В.І. Додонова // Україна в системі сучасних цивілізацій: трансформації держави та громадянського суспільства (26-27 червня 2008 г., г. Одеса): Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса «ВМВ», 2008. – С. 53-55.

26. Додонова В.І. Парадокси раціональності: маніпуляція і пропаганда як фактори формування політичної культури молоді / В.І. Додонова // Шляхи підвищення рівня політичної культури студентів та курсантів вищих навчальних закладів: Матеріали „круглого столу” (26 лютого 2009 р., м. Донецьк). – Донецьк: ДЮОІ, 2009. – С. 61-69.

27. Додонова В.І. Дискурс про дискурс / В.І. Додонова // Філософія мови: текст, образ, реальність: Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції до 200-річчя з дня народження М.В. Гоголя (30-31 березня 2009 р., м. Суми). – Суми: Вид-во СумДУ, 2009. – С. 126-128.

28. Додонова В.І. Проблема суб'єкта у класичній та постнекласичній раціональності / В.І. Додонова // Філософська антропологія: Культура. Раціональність. Комунікація: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (17 квітня 2009 р., м. Донецьк). – Донецьк: ДонІЗТ, 2009. – С. 175-179.

29. Додонова В.І. Дискурс-аналіз як методологія соціального пізнання / В.І. Додонова // Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті: Збірник матеріалів науково-практичної конференції (29-30 квітня 2009 р., м. Ялта) / За ред. О.А.Гриви. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – С. 43-45.

30. Додонова В.І. Специфіка наукової раціональності В.І. Вернадського і Ю.А. Жданова (сравнительный анализ) / В.І. Додонова // Ю.А. Жданов и его вклад в фундаментальную науку и в развитие научного потенциала Северо-Кавказского региона. Международные научные чтения, посвященные 90-летию Ю.А.Жданова (27 октября 2009 г., г.Ростов-на-Дону). – Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2009. – С. 204-214.

31. Додонова В.І. Про співвідношення концептів „модерн”, „постмодерн”, „afterпостмодерн” і типів раціональності / В.І. Додонова //

Філософія у сучасному світі (30 березня 2010 р., м. Донецьк): Матеріали регіональної наукової конференції. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 19-20.

32. Додонова В.И. К проблеме формирования культуры рационального мышления / В.И. Додонова // Ильенковские чтения-2010: Материалы XII Международной научной конференции (13-14 мая 2010 г., г. Киев) / Под ред. Б.В. Новикова. – К.: НТТУ «КПИ», 2010. – С. 133-134.

33. Додонова В.И. Социальная рациональность в системе типов рациональности / В.И. Додонова // Форум 3.3. Трансформация идеалов рациональности в современной интеллектуальной культуре // Национальная философия в контексте современных глобальных процессов: материалы международной научно-практической конференции, 16-17 декабря 2010 г. / Национальная академия наук Беларуси, Институт философии. – Минск: Право и экономика, 2011. – С. 388-391.

34. Додонова В.І. Аксиологічні пріоритети постнекласичного дискурсу соціальної раціональності / В.І. Додонова // Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції (15 квітня 2011 року, м. Донецьк). – Донецьк: ДонІЗТ, 2011. – С. 63-66.

35. Додонова В.І. Макдональдизація освіти як наслідок надмірної раціоналізації / В.І. Додонова // Вдосконалення методології соціального пізнання, змісту та методики викладання філософських дисциплін на гуманітарних факультетах ВНЗ: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції (21-22 квітня 2011 року, м. Запоріжжя). – Київ-Запоріжжя: КСК-Альянс, 2011. – С. 122-123.

36. Додонова В.І. До питання про сутнісні ознаки раціональності / В.І. Додонова // Філософські виміри сучасної соціальної реальності: Матеріали міжнародної наукової конференції (14-16 квітня 2011 р., м. Донецьк). – Т. II. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – С. 37-38.

37. Додонова В.И. К вопросу о соотношении постмодернистской и постнеклассической научной рациональности / В.И. Додонова // Наука в современном обществе: состояние и тенденции развития: Междунар. науч. конф. (18 мая 2011 г., г. Шахты). – Шахты: ФГБОУ ВПО «ЮРГУЭС», 2011. – С. 21-23.

АНОТАЦІЇ

Додонова В.І. Соціальна раціональність як предмет постнекласичного дискурсу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2012.

У дисертації досліджено постнекласичний дискурс соціальної раціональності, яку розглянуто у двох зрізах: в динаміці та статичі. Динамічний аспект розвитку соціальної раціональності пов'язується з вивченням особливостей класичної, некласичної та постнекласичної раціональності в історичному розвитку, намагання відтворити логіку розвитку соціальної раціональності відповідно до поставлених в кожен історичну епоху цілей і вироблених для їх досягнення засобів. Статичний аспект соціальної раціональності розглядається як синтез дискурс-позицій: соціальної дії, відмови від гранднарративів, аксіологічних пріоритетів, соціосинергетики, соціального управління, комунікативної раціональності. Окреслюючи постнекласичні візії проблеми єдності розуму, детально висвітлюється постнекласичний варіант цього питання в межах тоталогічного, інтервального, холістичного, монадологічного, психонетичного, габітуального підходів. Обстоюється думка про те, що модусом раціональності в постнекласичну добу є мудрість.

Ключові слова: раціональність, соціальне, соціальна раціональність, постнекласична раціональність, постмодернізм, гранднарратив, габітуальна раціональність, дискурс, дискурс-позиція, мудрість.

Додонова В.И. Социальная рациональность как предмет постнеклассического дискурса. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2012.

В диссертации исследуется дискурс постнеклассической социальной рациональности. Методологической установкой служит положение о том, что рациональность не является только гносеологическим феноменом, а имеет свои проявления в практике социального бытия. Причем онтологизация может быть как в форме практической деятельности, так и в смыслах, текстах, словах. Именно поэтому наиболее аутентичным методом ее теоретического постижения является дискурс-анализ, согласно которому текст усматривается в единстве социальных, политических, психологических факторов. Дискурс-анализ предусматривает воссоздание целостного спектра позиций, где самые разнообразные точки зрения сосредоточиваются на предмете исследования.

В диссертации предлагается определение социальной рациональности – как типа рациональности, который характеризует содержание и направленность социальных отношений в единстве количественных и качественных аспектов и может рассматриваться как норматив, основа гармонии и целесообразности человеческой деятельности.

Рассмотрение социальной рациональности осуществлено в динамике и в статике. В динамике социальная рациональность проходит ряд стадий:

классическую, которая объективируется в философии, религии, утопиях; неклассическую, для которой характерны политические идеологии и социология; постнеклассическую с такой формой ее объективации как дискурс.

Статическое рассмотрение социальной рациональности осуществляется в виде воссоздания основных дискурс-позиций, а именно:

– дискурс-позиции „социальное действие”, в которой происходит обсуждение социологами рационального характера социального действия как единичного акта социальных практик с выходом на проблему определения ее объективных и субъективных детерминант, на противоречие между жизненным миром и системой, на проблему рационального выбора, конструирования социальной реальности и габитуальной рациональности;

– дискурс-позиции „отказ от гранднарративов”, в которой под влиянием постмодернизма происходит переосмысление места и роли идеологий. Ироничное отношение к гранднарративам, критика принципа центрации, неоднозначная оценка модерна привели к новой идеологической ситуации в постсовременном социуме;

– дискурс-позиции „аксиологические приоритеты”. Гиперрационализация и господство инструментального ума, в котором преобладают прагматические и утилитарные установки, осознаются как тупиковый путь развития, в связи с чем обращается внимание на необходимость инкорпорации в содержание социальной рациональности ценностного аспекта;

– дискурс-позиции „социальная синергетика”. Вызовы и риски постсовременного общества обуславливают попытки описать социум посредством синергетической методологии. В пределах постнеклассического дискурса разворачивается дискуссия о преимуществах и недостатках социосинергетики как теории саморазвертывания сложных социальных систем, которые исторически саморазвиваются;

– дискурс-позиции „социальное управление”. Новейшие технологии влияния на социальную реальность свидетельствуют об огромных возможностях дискурса как способа конструирования реальности, манипулятивных практик в корректировании базовых ценностей социума, о вмешательстве в социальное бессознательное, в генетическую передачу наследственной информации с целью достижения контроля над поведением человека;

– дискурс-позиции „коммуникативная рациональность”. В рамках этой дискурс-позиции обсуждаются вопросы обусловленности человеческого сознания не только внешним миром, но и коммуникацией, диалогом, дискурсом; разрабатываются императивы универалистской этики как моральной основы будущей жизни человечества.

В диссертации поднимается проблема множественности рациональностей и единства разума. Собственно постнеклассический вариант разрабатывается в

пределах синергетического, тоталлогического, интервального, холистического, монадологического, психонетического, габитуального подходов. В постнеклассической рациональности происходит своеобразная реабилитация классических философских подходов, возвращение к традиции, интеграция достижений научных и вненаучных (философского, религиозного, эстетического) форм знания в концепте мудрости. Очевидно, что поиски путей воплощения мудрости в реальную жизнь планетарного человечества станет самой важной задачей социальной рациональности ближайшего будущего.

Ключевые слова: рациональность, социальное, социальная рациональность, постнеклассическая рациональность, постмодернизм, гранднarrатив, габитуальная рациональность, дискурс, дискурс-позиция, мудрость.

Dodonova V.I. Social rationality as the subject of post-nonclassic discourse. – Manuscript.

Thesis for maintaining the Academic degree of the Doctor of Philosophical Sciences, specialty 09.00.03 – Social philosophy and philosophy of history. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2012.

The thesis investigates post-nonclassic discourse of social rationality in two aspects: the dynamic and the static one. The dynamic aspect of the social rationality development is connected with the study of the features of classic, nonclassic and post-nonclassic rationality in historical development, with an attempt to reproduce the logics of social rationality development according to the goals set in every historical era and the aims for their achievement. The static aspect of social rationality is considered as a synthesis of discourse-positions: social action, waivers of grandnarratives, axiological priorities, sociosynergetics, social management, communicational rationality. While defining the post-nonclassic visions of the problem of unity of mind, the post-nonclassic variant of this issue within the limits of totallogical, interval, holistic, monadological, psychonetic, habitual approaches is given. It is proven that wisdom is the modus of rationality in a post-nonclassic era.

Key words: rationality, social, social rationality, post-nonclassic rationality, post-modernism, grandnarrative, habitual rationality, discourse, discourse-position, wisdom.

НБ НПУ

100153222

Підписано до друку 03.05.2012 р. Формат 60 x 90/16. Папір типографський.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 2 Тираж 100 прим. Зам. № 268

Видавництво Донецького національного університету 83001, м. Донецьк,
вул. Університетська, 24. Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру серія ДК № 1854 від 24.06.2004 р.

